

Людмила Морозова

МОРОЗОВА Людмила Петрівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук Інституту економіки ТАНГ (м. Вінниця). Сфера наукових інтересів — проблема формування ціннісних орієнтацій молоді.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

Культура як певна система цінностей, норм поведінки, моралі притаманна кожному етносу. Культуру можна визначити як специфічну національну парадигму життєтворення, яка акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим, стосовно інших, способом буття певного етносу. Безперервність етногенезу, як процесу культуротворення, забезпечується передаванням із покоління в покоління досвіду, інформації, традиції, звичаїв. В умовах відродження української державності важливо враховувати культурологічний контекст етногенезу, розуміння культури як багатомірної реальності людського існування стосовно кожного її суб'єкта — певного етносу, соціальної групи, окремої особи [14, с.176].

Суперечливий процес глибокого перетворення національних та міжнаціональних відносин, зростання ролі соціально-етнічних спільностей, етнічної індивідуальності обумовлює необхідність пошуку, переосмислення ефективних шляхів утвердження нового змісту і зрілих форм взаємовідносин між молоддю різних національностей, високої етносоціальної культури. Формування та розвиток етносоціальної культури юнаків та дівчат в сучасних умовах Українського суспільства є надзвичайно важливим чинником становлення гуманістичної світоглядної орієнтації молодих [19, с.31].

Теорія нації давно розглядалася і дотепер вивчається вітчизняними і зарубіжними вченими і дослідниками. Ці дослідження можна розділити на два підходи. З одного боку, велика теоретична і науково-методологічна розробка цього питання була почата вітчизняними вченими: етнографами, культурологами, соціологами, філософами. З іншого боку, неоцінений внесок в експериментальні дослідження національної проблеми внесли зарубіжні вчені: Р.Парк, М.Гарднер, Т.У.Адорно. Досліджуючи дану проблему, вони прийшли до висновку, що національна культура впливає на націю, на її ієрархію, цінності сфери спілкування.

З методології національної культури слід визначити роботи: П.М.Рогацова, С.Т.Калтахчяна, В.Ф.Вавіліна, які досліджували структуру національної свідомості і компоненти етнічної культури; роботу Е.А.Баллера — фахівця проблеми наступної спадщини; роботи А.К.Уледова, А.Чотонова, що працювали над проблемою національних традицій та етносоціальної культури.

Сучасні вчені-дослідники Ю.В.Бромлей, Л.М.Дробежева, Е.М.Колпаков вивчали питання «етнічного статусу» та етнічної культури.

Дослідження проблем національної культури західними вченими носило емпіричний характер і охоплювало вузькі галузі. Для розуміння проблеми національної культури необхідне здійснення комплексного науково-методологічного і емпіричного підходу. І саме в цьому напрямку, на нашу думку, зробили великий внесок вітчизняні дослідники і вчені В.П.Андрущенко, В.Бакіров, Л.В.Губерський, І.Ф.Надольний. В основі формування етносоціальної культури молоді лежать такі поняття як національна культура і національна свідомість, кожна людина асоціює себе до певної нації, народу, дотримується її інтересів, цінностей, пріоритетів. Нація не може існувати без національної культури і національної самосвідомості. Цінності і пріоритети будь-якої нації визначаються її культурою і самосвідомістю. Тому розглянемо ієрархію понять, які розкривають теорію формування етносоціальної культури. Ми розглядаємо національну культуру в системі етнонаціональних особливостей розвитку українського суспільства в період трансформації.

Однією з причин, що актуалізує за сучасних умов пошук оптимальних шляхів, засобів утвердження етносоціальної культури молоді, розкриття її етносоціального потенціалу є та

обставина, що стара система цінностей в сфері національного-міжнаціонального зруйнована, а нова ще на стадії формування. За останній час, як свідчить практика, значно збільшилась агресивність молоді на етнічній основі. Етнічні та політичні конфлікти за емпіричним дослідженням українських вчених (М.Ф.Головатого, Н.Б.Шуста) за складом учасників на 80-90% є молодіжними. В молодіжному середовищі сьогодні досить часті прояви зневаги до національних форм життя, почуття сорому за свою націю, зокрема, в сучасних умовах глибокої кризи українського суспільства. У той же час серед значної частини молоді зустрічаються прояви шовіністичної активності, або національного екстремізму чи нігілізму. Багато молоді, насамперед студентства, бажають виїхати з України. Значна частина юнаків та дівчат в силу свого духовного етносвітоглядного потенціалу, психологічного рівня не здатна сприймати справжні цінності етносоціальної культури, не готова до самореалізації свого етносоціального потенціалу. Все це зумовлює гостру необхідність для створення в суспільстві оптимальних умов для формування, розвитку етносоціальної культури молоді.

Етносоціальна культура — це різноманітний досвід життєдіяльності народів, що включає в себе найсуттєвіші результати етносоціального досвіду етносоціальних спільностей, людей різних національностей щодо освоєння етносоціального буття, соціуму в цілому, матеріальних та духовних цінностей, що його складають. Такий досвід має загальний, універсальний характер [9, с.115; 6, с.47].

У вузькому розумінні етносоціальна культура являє собою спосіб взаємодії, взаємовпливу форм діяльності етносоціальних спільностей, етнічних індивідуальностей, що здійснюється у всіх сферах суспільного життя; це система соціально-духовних цінностей, спрямованих на формування та відтворення різноманітних, багатогранних зв'язків та взаємин представників різних національностей з метою всебічної гармонізації міжетнічних відносин.

Етносоціальна культура — це такий спосіб свідомої організації особистістю, етнічною індивідуальністю своєї сенсожиттєвої діяльності у сфері національного-загальнолюдського, який забезпечує особистості всебічну самореалізацію, самоздійснення її сутнісних сил, різноманітних життєпроявів. Така культура покликана реалізувати в першу чергу багатогранний етногуманістичний потенціал людини, особливо молоді, через що вона (культура) виступає головним чином як етногуманістична культура.

Етносоціальна культура як елемент суспільних, етнодуховних відносин включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною, гуманістично значущою діяльністю людей щодо освоєння, творення етносоціального буття. Етносоціальна культура створюється діяльністю соціально-етнічних спільностей, етнічних індивідуальностей і спрямована на перетворення етносоціального буття, розкриття сутнісних сил людини, їх всебічну самореалізацію [1, с.20].

Цінності етносоціальної культури є діалектичною єдністю національного та загальнолюдського. Культура неможлива як без цінностей конкретної національної культури, так і без загальнонаціональних цінностей, вироблених людством. Ціннісний зміст етносоціальної культури може виступати рушійною силою суспільного прогресу лише тоді, коли творчий потенціал такої культури ґрунтується на загальній системі цінностей, вироблених людством впродовж своєї історії.

Водночас цінності етносоціальної культури мають яскраво виражене національно-специфічне, індивідуальне забарвлення. Так, цінності етносоціальної культури, що формуються в умовах нашої української дійсності, які повинні стати нормою практично-повсякденної орієнтації її громадян, є результатом тривалого розвитку України. В Україні своя особлива доля, яка зумовлена усім ходом її становлення як історичної індивідуальності. Через це і етносоціальна культура, як складова процесів етносоціального буття, зумовлена багатогранними чинниками як загальнолюдського, так і національно-особливого, специфічного тільки для України, для її народу, її етнокультури, традицій, менталітету — тобто для її індивідуальності. У такій індивідуальності України втілений дух її народу, його національна самосвідомість, самобутність та неповторність власного складного, суперечливого, яскравого і трагічного етносоціального досвіду.

Впродовж багатьох років у нашому соціумі панували форми організації життя у сфері етносоціальних процесів, в основу яких покладене жорстке, командно-адміністративне управління [10, с.36]. Горизонтальні зв'язки в системі організації етносоціального буття, адекватної культури все більше витіснялись вертикальними, утверджувалась жорстка структура ієрархії, субординації.

За сучасних умов процес формування етносоціальної культури молоді не може досягти мети, якщо його впровадження не почнеться з дослідження, виявлення резервів організації цього процесу, аналізу основних функцій та принципів, на яких він ґрунтується. Процес розвитку етносоціального потенціалу особистості і суспільства має виходити з динамізму етносоціального буття, складної та неоднозначної практики функціонування соціокультурних процесів, зокрема в молодіжному середовищі. Соціодинаміка етносоціального буття, адекватної культури, яка не підкріплена відповідними змінами в структурі та методах її організації, не здатна ефективно виконувати роль як механізмів об'єктивної саморегуляції досліджуваного процесу, так і рушійної сили загального процесу стабілізації та гармонізації соціуму.

Важлива умова оптимізації діяльності суб'єктів процесу формування і розвитку етносоціальної культури молоді — виявлення їх резервів у цьому процесі. Така діяльність має здійснюватись на нових концептуальних засадах. Їх діяльність має бути зміщена у сферу координації, визначення глобальних стратегічних завдань в аналізованій галузі, у сферу створення умов для ефективного функціонування механізму саморегуляції процесів утвердження цінностей етносоціальної культури. В основу нової концепції соціального регулювання процесу формування досліджуваної культури має бути покладена така діяльність суб'єктів (насамперед держави), яка б виходила не з ієрархічного підпорядкування інтересів народів один одному або якомусь центру, що виражає «вищі» інтереси, а ґрунтувалася на взаємодії інтересів народів, етнічних індивідуальностей, їхній взаємній користі [2, с.37].

Підвищенню ефективності цілеспрямованого процесу формування етносоціальної культури молоді сприятиме утвердження динаміки механізму регулятивної діяльності, пошук її ефективних форм і методів, усунення тих форм, що не виправдали себе, і гальмують процес утвердження цінностей етносоціальної культури, відмова від будь-яких форм і методів управління, що породжують відчуження молоді. Суттєвими причинами виникнення несприятливих тенденцій і труднощів, а потім і кризи радянського суспільства у сфері національного-міжнаціонального стали застійність форм і методів директивного управління, спроба наповнити нові форми управління старим змістом, абсолютизація малоефективних засобів управління, недооцінка гнучких та ефективних форм соціального регулювання і свідомого саморегулювання, самореалізації особистістю духовних цінностей [13, с.115].

Цілеспрямований процес формування і розвитку етносоціальної культури юнаків та дівчат стає ефективним, коли взаємодіють, гармонують між собою соціальне (зовнішнє) регулювання та свідоме (внутрішнє) саморегулювання [4, с.127].

Всебічний розвиток саморегульованих засад у формуванні розвитку етносоціальної культури, зміщення акцентів із зовнішнього регулювання на внутрішнє саморегулювання є важливою закономірністю процесу розвитку багатоманітних форм етносоціального буття, демократизації соціуму, міжетнічного спілкування молоді, збагачення її духовного життя. Розширення саморегулювання у цьому процесі виступає важливою формою реалізації політичних і громадянських прав молодих людей різних національностей. Глибокі зміни в розвитку суспільства, етносоціального буття об'єктивно відкривають значні можливості для поглиблення форм саморегулятивної діяльності щодо утвердження етносоціальної культури, які сприяють зростанню ролі особистісного ставлення до організаційних рішень з питань як соціального регулювання, управління в цілому, так і цілеспрямованої організації досліджуваного процесу. За сучасних умов, які характеризуються корінними змінами у свідомості, ідеалах молодих людей, розвитком плюралізму, у формуванні цінностей етносоціальної культури наголос має робитись на внутрішніх рисах етнічної індивідуальності молодої людини — самоосвіті, самовихованні, самодисципліні, самоорганізації та ін., що мають суттєве значення у становленні особистості. Практика свідчить: найефективніший процес

формування етносоціальної культури можливий тоді, коли він органічно включає у себе механізми внутрішнього саморегулювання, що ґрунтуються на таких видах самовідношення етнічної індивідуальності, як самопізнання, самоконтроль, творчість, спрямовані на створення цінностей, що становлять сутність такої культури. Оптимізація процесу формування етносоціальної культури молоді передбачає врахування внутрішньої самостійності етнічної індивідуальності як суб'єкта етносоціальної діяльності, активності внутрішньої саморегуляції як процесу мотивації. Щоб бути по-справжньому причетним до процесів корінних змін етносоціального буття, що відбуваються у наш час, етнічна індивідуальність повинна чітко, але добровільно, усвідомлено, на базі вільної духовно-гуманістичної орієнтації визначити свою життєву позицію, своє ставлення до цих процесів. Це неможливе без творчої взаємодії людини з самою собою, без вироблення самовідношення, тобто різнобічних форм самовдосконалення, самовиховання, самореалізації тих чи інших якостей, що характеризують активну соціальну діяльність особистості у сфері національних і міжнаціональних відносин та адекватного спілкування [2, с.18].

В основі свідомого саморегулювання особистістю цінностей етносоціальної культури лежать процеси нормативно-етичної внутрішньої саморегуляції, єдність творчо-діяльного етносоціального світоставлення та адекватного самовідношення. Саморозвиток молоддю якостей, що становлять суть етносоціальної культури, нерозривно пов'язаний з розширенням потреби особистості у соціальній регуляції, контролі, що виражається у намаганні отримати оцінку з боку суспільства, колективу чи окремих людей своїх дій і вчинків у сфері національних, міжнаціональних відносин. Такий процес пов'язаний із перетворенням соціальної, правової, моральної, нормативної регуляції у внутрішню, ціннісну саморегуляцію. [5, с.87; 8, с.54; 16, с.115].

Процес формування етносоціальної культури молоді за сучасних умов насамперед має бути пов'язаний зі стимулюванням розвитку такої культури, що досягається виробленням стабільної здатності молодих до саморегулювання, внутрішньої ціннісної мотивації, значення якої у процесі утвердження культури, що аналізується, все більше зростатиме. Саморозвиток молоддю цінностей етносоціальної культури означає перш за все пробудження ініціативи, творчості кожного суб'єкта процесу саморегуляції як на рівні соціально-етнічної спільності, так і на рівні етнічної індивідуальності. Підвищення ефективності цілеспрямованого процесу формування етносоціальної культури неможливе без опори на резерви внутрішньої активності молодої людини, бо вона, визнаючи вибір методів виховного впливу, посилює чи гальмує досягнення ними своєї мети. Саморегуляція етнічною індивідуальністю етносоціальної культури шляхом ціннісної мотивації сприяє виробленню у неї самостійності думок, суджень, здатності до самооцінки і самоконтролю. Переміщення центру ваги в досліджуваному процесі на внутрішню ціннісну мотивацію, свідоме саморегулювання робить людину не пасивним, інертним об'єктом ідеологічного впливу, а повноправним, активним, зацікавленим його учасником.

Максимально повне «включення» внутрішніх ціннісних мотивацій джерел саморозвитку етнічної індивідуальності не означає абсолютної стихійності формування тих чи інших якостей, цінностей культури, безладної системи якихось самовирішень, не підпорядкованих загальній меті [7, с.24]. Саморегулювання не виключає, а передбачає координацію діяльності всіх різноманітних суб'єктів системи цілеспрямованого процесу формування культури.

Саморегулювання формування цінностей етносоціальної культури як момент індивідуального розвитку особистості виступає, з одного боку, як внутрішній процес, а з іншого — здійснюється під впливом розмаїття зовнішніх об'єктивних умов її життєдіяльності, а також особливостей функціонування механізму соціального регулювання. Неоднорідний характер цих процесів полягає в тому, що вони не лише сприяють, допомагають, прискорюють внутрішню саморегуляцію згаданих цінностей, а й можуть гальмувати їх, протидіяти їхньому розвитку [17, с.53].

Сучасна практика розвитку етносоціального буття, процесу формування етносоціальної культури свідчить про те, що дотепер все ще спостерігається розрив між соціальним регулюванням і свідомим саморегулюванням у цьому процесі. Більше того, свідомо

саморегульований процес утвердження цінностей такої культури тільки формується, складається, а наявний досвід ще не набув стійкого характеру.

Стабілізація і гармонізація національних та міжнаціональних відносин неможливі без утвердження цінностей етносоціальної культури, зокрема на особистісному рівні, що дозволяє реалізувати потенціал унікальності, неповторності етнічної індивідуальності, її духовності. Здійснення цього пов'язане з подоланням поширеної у минулому й існуючої етнічної деіндивідуалізації, що утверджує дух одноманітності, однаковості, загальної маси, нав'язування індивіду, етнічності стандартизованої позиції, і передбачає відмову від соціальних обмежень її духовних орієнтацій. Реалізація незадіяного на практиці етносоціального потенціалу молоді органічно взаємопов'язана зі створенням у суспільстві умов для забезпечення свободи молодих людей різних національностей, зокрема свободи їх духовних дій як необхідної умови для здійснення творчих можливостей кожного [18, с.120 — 124].

Надзвичайно суттєвим фактором оптимізації цілеспрямованої діяльності щодо етнічно індивідуального самоствердження молоді є створення умов для самоздійснення індивідуального стилю творчої етносоціальної діяльності, етносоціокомунікативної культури особистості. Підвищення ефективності процесу формування етносоціальної культури — це процес руху до універсальніших і багатогранніших форм самореалізації цінностей, у якому індивідуально-стильове самоздійснення з орієнтацією на суспільне значущє посідає особливе місце. Основою індивідуального стилю етнічної самореалізації є виявлення і реалізація творчого потенціалу національної самобутності особистості, національно-особливих рис, смисложиттєвих моментів її суб'єктивно-особистісного світогляду, світосприймання. При цьому, важливо, щоб індивідуально-стильове самоздійснення цінностей етносоціальної культури відбувалося в органічній єдності з процесом розширення горизонтів індивідуального світоглядного світосприймання до рівня соціальної, духовно значущої, загальнолюдської свідомості.

Серед різноманітних факторів, пов'язаних з етнічно індивідуальним самоствердженням молоді, особливе місце належить повноті емоційного сприйняття світу, без якого неможливі повноцінні життєпрояви особистості у сфері національного-міжнаціонального, формування морально-безкорисливого ставлення до світу, до народів, які його населяють. Адже чим глибше індивід сприйняв і пережив цінності етносоціальної культури, чим більше він витратив на це душевних та інтелектуальних зусиль, чим більше співчував, співпереживав, тим більшою мірою він здатний не просто до засвоєння, а до творення такої культури, смисложиттєвої, соціальнозначущої активності у сфері національних і міжнаціональних відносин. Ефективність процесу утвердження етносоціальної культури, реалізації етносоціального потенціалу особистості і суспільства зумовлені насамперед не зовнішніми обставинами, а головним чином внутрішньою активною діяльністю людини, власними почуттями і переживаннями кожної етнічної індивідуальності [15, с.11; 21, с.80 — 90; 3, с.17].

Істотним фактором оптимізації процесу етнічно індивідуального самоздійснення є освоєння, своєчасне розв'язання його суперечностей. Це зумовлено тією обставиною, що етносоціальна культура включає у себе (поряд з соціальним і духовно значущим) і деструктивні елементи антикультури, ілюзорні форми її реалізації, руйнівні смисложиттєві орієнтири в освоєнні етносоціального буття, соціуму взагалі.

Глибокі деформаційні процеси, що розпочалися в нашому суспільстві, його державних органах і громадських організаціях, охопили також молодіжні асоціації, і насамперед комсомол, який так і не зміг вийти з глибокої кризи. Йому були притаманні ті ж самі глибокі суперечності між демократичним характером цієї організації і бюрократичними методами керівництва, між прагненням молоді до нового і застиглими на десятиріччя формами роботи, що не могло не позначитись на різкому зниженні ефективності діяльності молоді як суб'єкта цілеспрямованої роботи по формуванню етносоціальної культури. Її гальмували відсутність гласності, критики і самокритики, недорозвинутість внутрішніспількової демократії, відсутність уваги керівних органів до долі первинних організацій. Зрештою склалася байдужість її членів до громадської роботи у своїх організаціях.

Глибокої деформації в більшості організацій зазнала ідеологічна, виховна робота, особливо інтернаціоналістське виховання молоді. По-перше, молодіжні організації не займалися послідовно цією роботою, глибоко не входили в її суть, а тому вона мала часто епізодичний, поверховий характер. По-друге, цій роботі, як правило, був притаманний розрив слова і діла, що формувало у молоді двоїстість її позицій у сфері національного і міжнародного, зокрема в міжетнічному спілкуванні. По-третє, цілий ряд традиційних форм і методів лозунгового інтернаціоналістського виховання, застарівши, не тільки не давали приросту цінностей досліджуваної культури, а й деформували її. По-четверте, бюрократичні методи управління формуванням інтернаціоналістського виховання, призвели до втрати ініціативи на місцях, згорання саморегулятивних засад у його здійсненні. Внаслідок цього все виразніше проявлялась деформація етносоціальної свідомості, явна недостатність культури міжетнічного спілкування у великої частини молоді. Через це багато молоді не задовольняло своєї потреби у громадській діяльності, в тому числі у сфері національного відродження і міжнародних відносин, в офіційних структурах, і реалізувала себе в самодіяльних об'єднаннях [12, с.206].

Процес демократизації суспільного життя відкрив широкі можливості для здійснення новими молодіжними структурами цілеспрямованого формування у юнаків і дівчат цінностей етносоціальної культури. Однак кардинальні зміни діяльності молодіжних організацій на місцях на цьому важливому напрямі йдуть суперечливо, їм не вистачає глибини і послідовності. Однією з причин цього є відсутність досвіду роботи в неординарній, складній обстановці, коли йде пробудження свідомості молоді, не послаблюється критичний аналіз ряду колишніх, зокрема етнодуховних цінностей, неготовність значної частини молоді сприймати нове, її слабка теоретична підготовка в аналізованій сфері. Тим часом необізнаність, некомпетентність обов'язково породжують безініціативність, а то і повну бездіяльність. Дається взнаки і відсутність демократичних традицій, пережитки бюрократичної свідомості, стереотипного мислення.

Обов'язковою умовою зміцнення самостійності аналізованого типу організацій як важливого фактора оптимізації діяльності досліджуваного процесу є зміна самого змісту взаємовідносин з молоддю з боку суб'єктів цього процесу, у тому числі держави, політичних партій. На зміну «батьківській опіці», повчанню батьками дітей, авторитарному опікунству старшими молодших повинні прийти принципово нові форми спілкування — на основі співробітництва, діалогу, спільного пошуку найбільш оптимальних засобів розв'язання загальних завдань з консолідації суспільства, утвердження реальних суспільних ідеалів у сфері етносоціального буття. Замість політики заборони важливо активно здійснювати політику повної політичної довіри до молоді, створювати умови для внутрішнього саморегулювання нею якостей, які становлять основу етносоціальної культури, залучати до творчості як у сфері національного і загальнолюдського, так і до інших справ суспільства. Держава, політичні партії, рухи повинні здобути довіру молоді реалістичністю своєї політики, привабливістю програм, послідовним захистом її самореалізації, самоутвердження духовно-моральних цінностей [11, с.10].

Важливим є поєднання творчого характеру створення нового з національною і міжнародною творчою активністю молоді, тяжінням й до самостійності, самодіяльності, пошуку, максимальне використання соціально-психологічних рис в інтересах прогресу суспільства. Потребам молоді в самореалізації, самоствердженні аналізованих якостей об'єктивно сприяють прогресивні елементи, що утверджуються у суспільному житті. Водночас реально здійснювані нею процеси самоутвердження в ході суспільної діяльності здатні активно впливати на розв'язання ряду гострих національних і міжнародних проблем. Це і є шлях поєднання потреб та інтересів молоді, молодіжних проблем суспільства.

Література

1. *Артановский С.Н.* Проблемы этноцентризма этнического своеобразия культуры и межэтнических отношений в современной зарубежной этнографии и социологии. —

- Ленинград, 1977.
2. *Арутюнов С.А.* Этничность — объективная реальность // Этнографическое обозрение. — М., 1995. — № 5. — С.18.
 3. *Бабаков В.Г., Матюнина Е.В., Семенова В.М.* Национальная культура в общественном развитии России // Социально-политический журнал. — М., 1995. — № 5. — С. 17.
 4. *Боряз В.Н.* Указ. Соч.; И.С. Кон. Психология юношеского возраста. — М., 1979.
 5. Буржуазная социологическая литература в России второй половины 19-го — начала 20-го вв. — М., 1984.
 6. *Бушмарин Н.В.* Молодежная культура: истоки и тенденции развития// В сб.: Человек и культурно-историческая традиция. — Тверь, 1991.
 7. Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: Аналітична доповідь. // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. дослідж. — Київ, 1998.
 8. *Жулинский М.* Україна. Формування духовної незалежності / Сучасність, 1996. — № 5.
 9. *Иконникова С.Н.* Диалог о культуре. — Ленинград, 1987.
 10. *Игнатенко П.Р.* Аксиологія виховання від термінології до постановки проблем. // Педагогіка і психологія, 1997. — №1. — С. 118 — 123.
 11. *Мансуров Г.* За культурное строительство национальностей.— М., 1927.
 12. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т.21.
 13. Молодежь России: социальное развитие. — М., 1992.
 14. *Радугин А.А., Радугин К.А.* Социология: курс лекций. — М., 1996.
 15. *Столочич Л.Н.* Природа эстетической ценности. — М., 1972.
 16. *Тугаринов В.П.* Марксистская философия и проблема ценности / В кн.: Проблемы ценности. — М.-Ленинград, 1966.
 17. Український інститут соціальних досліджень. Інтеграція молоді в сучасній економічній системі. Щорічна доповідь Президента України про становище молоді України (за підсумками 2000 р.). — Київ, 2001.
 18. *Уледов А.К.* Социальная сущность традиций и их роль в жизнедеятельности социального общества / В сб.: Социалистические традиции и их роль в коммунистическом воспитании: Материалы теоретического семинара 5-7 марта 1980. — М., 1980.
 19. *Филиппов Ф.Р., Чупров В.И.* Социальные проблемы молодежи. Рабочая книга социолога. — М., 1983.

Надійшла до редакції 7.08.2003 р.